

ФЕНОМЕН НАЦІЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ В СОЦІОЛОГІЇ

У статті запропоновано концептуалізацію поняття «нація» з функціоналістської перспективи. Вказано на когерентність загальносоціологічної теорії суспільства, розробленої провідними представниками функціоналізму і неofункціоналізму, та існуючих в соціогуманітарних науках теорій нації. Зокрема, запропоновано визначення нації як соціальної системи, організованої довкола культурної системи та структурованої «стрижневою доктриною» націоналізму, проаналізовано роль культури у підтриманні існування нації.

Ключові слова: нація, структурний функціоналізм, неofункціоналізм.

The article offers conceptualization of term «nation» from functionalist perspective. Coherency of general sociological theory of society, elaborated by prominent representatives of functionalism and neofunctionalism, and theories of nation widespread in humanities is showed. Definition of nation as social system organized around cultural system, and structured by «central doctrine» of nationalism is provided. The role of culture in maintenance of nation is analyzed also.

Keywords: nation, structural functionalism, neofunctionalism.

В статье предложена концептуализация понятия «нация» в функционалистской перспективе. Подчеркнута когерентность общесоциологической теории общества, разработанной ведущими представителями функционализма и неofункционализма, и существующих в социогуманитарных науках теорий нации. В частности, предложено определение нации как социальной системы, организованной вокруг культурной системы и структурированной «центральной доктриной» национализма, проанализирована роль культуры в поддержании существования нации.

Ключевые слова: нация, структурный функционализм, неofункционализм.

Структурний функціоналізм та неofункціоналізм не створили власної теорії нації, оскільки цей соціальний феномен опинився на маргінесі їхньої уваги. Нація фігурує в працях представників цих напрямків виключно в контексті аналізу проблем міжрасових стосунків або антиколоніальних рухів. Така ситуація видається парадоксальною, адже європейську історію ХХ ст. (з певними зауваженнями) можна описати з допомогою поняття «нація» чи «націоналізм». Парадоксальність цієї ситуації підсилюється тим, що наукове осмислення цього феномену розпочинається ще у 1920-х рр. політологами та істориками. Відтак, існує наукова проблема відсутності соціологічного концепту нації у його функціоналістській версії. Метою цієї статті є вироблення теоретичного визначення нації (як сутнісного, так і описового) у функціоналістській перспективі.

Пояснення зазначеного вище парадоксу міститься у критиці структурного функціоналізму. Зокрема, Ч. Р. Мілз зазначав, що теорія Т. Парсонса не враховує історичного виміру існування суспільств. Теза Ч. Р. Мілза була суттєво уточнена Н. Смелзером в його «Проблемах соціології» (1995 р.) [1]. Американський соціолог, який свого часу був одним з чільних представників структурного функціоналізму (у співавторстві з Т. Парсонсом у 1956 р. він написав працю «Економіка та суспільство»), зауважив, що всі соціологічні теорії ХІХ – середини ХХ ст. мали один спільний недолік. Соціологія того часу оперує поняттям «суспільство», хоча насправді досліджує національне суспільство. Пояснення цьому, з його точки зору, просте: соціологія виникає в час, коли в соціальному житті домінує держава, організована за національ-

ним принципом¹ [1, с. 67-70]. Щоправда, зауваження Н. Смелзера також потребує конкретизації. Соціологія проводить неусвідомлювану нею підміну поняття «національне суспільство» словом «суспільство» не тільки тому, що в соціальному житті домінує національна держава, але перш за все тому, що вона виникає в рамках цих національних держав. Адже представники «класичної соціології» були громадянами Італії (В. Парето), Франції (Е. Дюркгейм) та Німеччини (М. Вебер, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс), тобто мононаціональних держав. Через це нація сприймалася ними переважно як атрибут чи головна ознака держави. Тому не існувало потреби аналізувати її окремо (або й взагалі аналізувати). Можна сказати, що представники класичної соціології скористалася «бритвою Оккама»: вони вирішили не множити сутностей без потреби, а оскільки поняття «нація» та «держава» співпадали, то поняття «нація» видавалося їм зайвим.

Інша ситуація була в історії та політології, які зауважували існування поліетнічних імперій, а також їхній розпад та національно-визвольні рухи. Проте з боку соціологів другої половини ХХ століття існувала доволі сильна тенденція нехтувати національним². Перебуваючи «всередині» національного суспільства, соціологія не проблематизувала його існування, а, відповідно, й соціального феномену нації. Національне помічалось тільки у випадку контакту з представниками інших націй³. Оскільки теоретики структурного функціоналізму були громадянами держав, які окреслювалися поняттям nation-state, то феномен нації був для них неproblemатичним, а тому як такий перебував на узбіччі їхніх теоретичних розмірковувань. Відтак можна стверджувати, що теорія структурного функціоналізму описує саме нації, національні суспільства.

Підтвердженням цьому може слугувати порівняння ознак суспільства, запропонованих теоретиками структурного функціона-

лізму, та ознак нації. Т. Парсонс дав наступне визначення поняття «суспільство»: ним є «соціальна система такого типу, яка задовольняє всі суттєві функціональні вимоги за рахунок власних ресурсів» [5, с. 92]. Р. Марш більш детально зазначає ознаки суспільства; ними є: 1) певна територія; 2) самовідтворення («поповнення значною мірою за рахунок статевого розмноження» [1, с. 69]); 3) всеохопна культура; 4) політична незалежність («тобто суспільство не є підсистемою жодної іншої системи, окрім як у дуже частковому розумінні» [1, с. 70]). Е. Шилз запропонував схожий перелік ознак суспільства [6, с. 341-344]: 1) саморегулювання; 2) самовідтворення; 3) самозародження; 4) незалежність (тобто соціальна система «не входить як складова частина у більше суспільство» [6, с. 341]); 5) власна територія; 6) власна історична пам'ять (тобто суспільства «є власна історія, в якій значна частина її членів – або більшість – бачать історичне пояснення своїх зв'язків зі своїм «власним минулим»» [6, с. 342]); 7) власна культура⁴; 8) економічна незалежність.

Виокремивши основні ознаки нації як соціальної системи, необхідно з'ясувати, чи узгоджуються подані вище уявлення з теоріями нації, якими послуговуються сучасні етносоціологи. Для визначення ознак нації слід узагальнити існуючі визначення, запропоновані тими авторами основних сучасних теорій нації, які є функціоналістами (Е. Гелнер) або займають близькі до функціоналізму теоретичні позиції (Е. Сміт). Найповнішим можна вважати визначення, запропоноване останнім дослідником, згідно з яким нація – це «сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів» [7, с. 23]. Визначення, яке запропонував Е. Гелнер, не суперечить дефініції Е. Сміта, а доповнює його. Е. Гелнер не пропонує чіткого визначення нації, але подає такі її риси: спільна воля її членів належати

¹ В англійській мові поняття nation має подвійне значення: воно використовується для позначення і нації, і держави, проте Н. Смелзер підкреслює, що йдеться саме про національну державу [1, с. 68].

² Прикладом цього може слугувати стаття П. Сорокіна, який вважав, що націй як таких не існує, а поняття «національний» просто окреслює комплекс пов'язаних між собою політичних, економічних, культурних, релігійних, мовних чи соціальних проблем. Відповідно, поняття «національна дискримінація» вживається у випадку, коли певна соціальна група є дискримінованою за всіма цими критеріями [2]. Звісно, Російську імперію не можна вважати моноетнічною державою, проте вона прагнула асимілювати слов'янські народи в одну спільність, а тому імперський проект розглядав Росію як моноетнічну державу [3, с. 40-83; 34].

³ Наприклад, М. Шаловал, теорія якого багато в чому повторює теорію П. Сорокіна, визнавав існування націй, а також намагався їх описати в межах своїх теоретичних побудов [4, с. 137-151]. Іншим прикладом може слугувати творчість Ф. Знанецького, який в 1952 р. опублікував працю «Сучасні нації». Ф. Знанецький емігрував з Польщі до США двічі – в 1914 та 1939 рр., де і помер.

⁴ Е. Шилз виділив історичну пам'ять як окрему ознаку суспільства, хоча далі в тексті статті зазначає, що вона є одним з елементів культурної системи: «Культура складається з переконань, які стосуються історії і характеру цього суспільства, його зв'язку з певними ідеальними та трансцендентними цінностями, його походження і призначення» [6, с. 345]. Іншими елементами культури є переконання щодо правомірності існування суспільства та переконання щодо рис, які дозволяють членам суспільства належати до нього [6, с. 345].

до однієї спільноти, спільна культура, політичне самовизначення [8, с. 89-92].

Відповідно, ознаки нації є такими: 1) власна територія; 2) історична пам'ять; 3) спільна культура; 4) спільна економіка; 5) спільні юридичні права та обов'язки; 6) є уявленою спільнотою; 7) має або прагне до політичного суверенітету.

З вищенаведеного переліку випливає, що ознаки нації та суспільства по суті співпадають. І нація, і суспільство у трактуванні представників структурного функціоналізму та неофункціоналізму мають власну територію, незалежність (тобто нація не є підсистемою жодної більшої системи – ні політичної, ані економічної; нація має власну економіку). Щоправда, серед цих ознак нації не вказано, що вона самовідтворюється. Втім, це припускається всіма авторами визначень нації, адже це ключова ознака нації. У нації поповнення складу відбувається не завдяки припливу нових членів ззовні, але шляхом статевого відтворення.

Однак констатація цього факту ще не означає, що теорію структурного функціоналізму можна автоматично застосовувати без будь-яких застережень в етносоціології, всього лише замінивши поняття «суспільство» на термін «нація». Проблема полягає в тому, що Т. Парсонс та його колеги й учні намагалися створити теорію суспільств як таких, а тому, хоча національне суспільство було вихідним пунктом їхніх міркувань, вони намагалися узагальнити результати свого аналізу і поширити виявлені ними закономірності на всі суспільства. Тому замість того, щоб аналізувати специфіку національних суспільств, вони розглядали їхні загальні риси, які автоматично поширювали на всі історичні типи соціальних систем.

Відтак поняття суспільства у структурному функціоналізмі виступає описовим визначенням терміну «нація»: воно вказує ознаки нації, проте не може пояснити суті цього соціального феномену та механізму, за допомогою якого підтримується його існування. Якщо порівнювати ознаки національного суспільства та суспільства як ідеального типу, то майже всі вони співпадають. Проте якщо порівняти ці ознаки з ознаками еволюції відносин між центром та периферією, то можна помітити одну суттєву відмінність. Е. Шилз зазначав, що зближення центру та периферії відбувається лише в модерних суспільствах. Це також означає, що лише в модерних суспільствах існує єдина культурна система для всіх індивідів, які належать до цієї соціальної системи. Адже влада центру є не лише політичною, але й культурною, а тому зближення центру та периферії означає, що центр «просочує» периферію і влас-

ною політичною владою, і культурною. Отже, основною особливістю нації як системи соціальної дії є існування спільної культури для всіх її членів. Підтвердження цієї тези містять і праці теоретиків нації та націоналізму, які зазначають, що домодерні суспільства можуть існувати без єдиної культурної системи [8, с. 40-42]. Звісно, єдина культурна система не може бути інтерналізованою однаковою чином всіма членами суспільства, проте центр також не може цілком ліквідувати символічну відстань між собою та периферією: ця відстань просто стає максимально малою порівняно із попередніми історичними періодами. Аналогічна ситуація відбувається і з культурою: єдина культурна система починає охоплювати максимальну кількість членів суспільства.

Отже, сутнісною ознакою нації є спільність культури для всіх її членів. З точки зору структурного функціоналізму, культура складається з таких елементів як цінності, норми та символи [9, с. 41], а отже, соціальні дії членів нації визначаються та організуються, пов'язуються між собою завдяки однаковим нормам, цінностям та символам.

Т. Парсонс приділяв велику увагу аналізу культури, вважаючи, що лише вона виконує функцію підтримання зразка у системі дії, тобто виконує функцію підтримання суспільства як цілості. Втім, слід пам'ятати, що це положення описує саме національне суспільство: адже таке поняття суспільства було породжене сучасними суспільствами, які «обстоювали політику ... культурної інтеграції через освіту, мову та засоби масової інформації» [1, с. 70]. Тому ми зосередимося на аналізі основних положень структурно-функціональної теорії (у версії неофункціоналізму Дж. Александера, доповненій деякими положеннями теорії Т. Парсонса) про роль культури в соціальній системі.

Перш за все Т. Парсонс вважав, що культура та суспільство є автономними системами, які впливають одна на одну. Зокрема, говорячи про вплив культури на соціальну систему, Т. Парсонс виділяв його в окрему групу функціональних передумов існування суспільства. Загалом таких передумов є три: 1) задоволення необхідного мінімуму потреб індивідів, які входять до соціальної системи; 2) адекватна мотивація поведінки індивідів; 3) культурні передумови [5].

В останній групі передумов Т. Парсонс виокремлював такі підгрупи:

– мова;

– стандарти культури, серед яких важливу роль відіграють емпіричне знання, а також певні еталони експресивного символізму та ціннісних орієнтацій;

– культурні ресурси.

Така важлива роль культури, на думку Т. Парсонса, пояснюється тим, що саме культура визначає ставлення актора до ситуації дії та до інших акторів. Орієнтація актора в ситуації має два аспекти: мотиваційну орієнтацію, тобто оцінку ситуації з точки зору задоволення власних потреб, а також ціннісну орієнтацію, суть якої полягає в оцінці ситуації з перспективи способів досягнення цілі. В останньому випадку індивід здійснює орієнтацію відносно елементів культурної системи – норм. Проте культура впливає і на мотиваційну орієнтацію: оцінка ситуації відбувається за допомогою експресивних символів, а визначення ієрархії цілей, яких прагне досягти індивід, відбувається за допомогою цінностей.

Культура забезпечує однакову/взаємодоповнювальну оцінку акторами ситуації (як мотиваційну, так і ціннісну), що забезпечує впорядкування соціальних дій у систему. Тому культура і виконує функцію підтримання порядку. Проте вона також може бути і дисфункційною завдяки тому, що її вимоги до акторів можуть бути завищеними, що призводитиме до ситуації, в якій актори відмовлятимуться підкорятися існуючій культурній системі.

Культурна система, аби виконувати вказані вище функції, повинна бути внутрішньо несуперечливою [9, с. 42]. Отже, повинен існувати принцип, за яким вона є організованою. Е. Гелнер зазначає, що власне націоналізм забезпечує культурну гомогенність населення [8, с. 93], а тому «нації можна визначити лише в термінах епохи націоналізму» [8, с. 91]. Відповідно, національна культура є організованою довкола ідеї нації. Систематичний виклад цієї ідеї здійснюється в націоналістичній доктрині. Тому можна зробити попередній висновок, що центральне місце в культурній системі нації займає націоналістична доктрина. В цьому випадку треба скористатися висновками Е. Сміта, який визначив так звану «стрижневу доктрину» націоналізму, основні твердження якої є такими: «1) світ поділений на нації, кожна з яких зі своїм власним характером, історією й долею; 2) нація – єдине джерело політичної влади; 3) лояльність до нації не бере до уваги решти лояльностей; 4) щоб бути вільним, кожен індивід повинен належати до нації; 5) кожна нація потребує повного самовиразу і автономії; 6) загальний мир і правосуддя потребують світу автономних держав» [10, с. 28]. Як видно з її положень, ця доктрина є доволі розпливчастою. Зокрема, вона не дає визначення нації, не вказує, за якими критеріями треба визначити приналежність до цієї спільноти.

А значить, як слушно зазначає Е. Сміт, ця «стрижнева доктрина» потребує доповнень, так званих допоміжних теорій. Їхня суть залежить від специфіки кожного окремо взятого націоналізму: «Ці теоретичні доповнення ... закорінені у прагненнях і місцевих особливостях конкретних рухів і груп» [11, с. 115]. Саме через це навіть у межах однієї нації можуть існувати декілька версій бачення її суті, з яких полярними виступають культурна (чи етнонаціональна) та політична (чи територіальна) [10, с. 95].

Процес такої конкретизації стрижневої націоналістичної доктрини є процесом специфікації. Це поняття з структурно-функціональної теорії використовують для опису процесу, коли певні загальні культурні елементи, які присутні в соціальній системі, отримують більш конкретне значення в різних соціальних групах, які відрізняються – незначно або суттєво – між собою. Причина цього в тому, що культурні зразки завжди є більш загальними, ніж зразки, присутні в соціальних групах. Існування таких культурних відмінностей не становить загрози для соціальної системи, поки вона перебуває у стабільному стані. Лише в момент конфлікту, якщо не відбудеться генералізація цих культурних зразків (тобто вони не будуть знову узгоджені між собою), існує загроза розпаду соціальної системи на окремі підсистеми відповідно до специфікованих культурних моделей [12, с. 153-155].

Отже, попереднє визначення поняття «нація», з точки зору структурного функціоналізму, могло б звучати наступним чином: нація – це соціальна система, що організована відповідно до культурної системи, структурованої згідно з ідеями націоналізму. Проте таке визначення було б достатнім для структурного функціоналізму Т. Парсонса. З погляду неофункціоналізму воно є недостатнім.

Перш за все потрібно уточнити поняття соціальної системи, яке використовують у неофункціоналізмі. Основною відмінністю від теорії Т. Парсонса є теза, що соціальна система не визначає поведінку індивідів, а лише вказує певні рамки, в межах яких індивід є вільним у власній діяльності [13, с. 49]. Тому націю треба розглядати як рамки бачення й основу для колективної та індивідуальної дії [3, с. 36]. Отже, діяльність індивіда не є наврост детермінованою «стрижневою доктриною» націоналізму. Культурна система лише визначає рамки поведінки індивіда, тобто включає націю в ієрархію його лояльностей.

Вкажемо на евристичну цінність запропонованої нами дефініції поняття «нація». Визначення нації як соціальної системи

описує лише ті нації, які мають власну державу, а тому можуть бути описані як суспільство (поняття суспільства використовується Т. Парсонсом для позначення соціальної системи, яка не є складовою іншої системи). Воно не охоплює недержавних націй, які ще не здобули власну державність, а тому є частковими соціальними системами. Відповідь на це зауваження може бути наступною. Дослідник націй та націоналізму Р. Брюейкер зазначає, що націю слід розглядати «не як колективність, а як практичну категорію, не як сутність, а як випадкову подію» [3, с. 31]. Відтак нація не є сутністю. Твердження, що її треба вважати подією, означає, що національний проект не можна вважати завершеним.

Культурна система може бути присутньою в соціальній дії в двох формах. По-перше, вона є інституціоналізованою в соціальній системі, тобто дотримання норм та цінностей проходить контроль через систему певних інституцій, які відповідають за систему санкцій.

По-друге, елементи культурної системи можуть бути інтерналізованими індивідом. У цьому випадку індивід не сприймає елементи культурної системи як об'єкти ситуації, щодо яких можна робити вибір (ціннісну орієнтацію): культура безпосередньо впливає на поведінку актора.

Отже, якщо інтерпретувати націю як сутність, то можна сказати, що вона є спільнотою: всі її члени сприймають елементи культурної системи, які стосуються уявлення нації, як інтерналізовані, тобто відчують моральні зобов'язання щодо дотримання цих норм та лояльності щодо цінностей⁵. Проте, якщо розглядати націю як подію, тоді її можна описати як соціальну систему, яка намагається перетворитися на спільноту. Іншими словами влада нав'язує цінності та норми в такий спосіб, щоб індивіди їх інтерналізували.

Це дозволяє відповісти на зауваження, яким є визначення нації, яка ще не здобула власної державності. Така нація є наразі спільнотою, оскільки до її складу входять лише ті, хто дійсно усвідомлює свою національну приналежність. Проте спільнота намагається розширитися. Таке розширення можливе лише за допомогою державного апарату, тобто перетворення нації на суспільство.

Підсумовуючи, зазначимо, що з функціоналістської перспективи націю можна розглядати як соціальну систему, яка структурована довкола культурної системи, організованої, у свою чергу, довкола «стрижневої доктрини» націоналізму. Згадане визначення може служити основою для подальшої розробки функціоналістської концепції нації, зокрема першочерговим завданням є аналіз механізмів підтримання та відтворення нації як соціокультурного феномену.

Література

- Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зіммелівські лекції, 1995 / Нейл Дж. Смелзер. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
- Сорокин П. А. Национальность, национальный вопрос и социальное равенство / Питирим Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 245 – 252.
- Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брюейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
- Шаповал М. Загальна соціологія / Микита Шаповал. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 368 с.
- Парсонс Т. Соціальна система / Толкотт Парсонс / Парсонс Т. О соціальних системах / под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – С. 73 – 520.
- Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Эдвард Шилз // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 341 – 359.
- Сміт Е. Д. Національна ідентичність : пер. з англ. / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
- Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм : пер. з англ. / Ернст Гелнер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
- Parsons T. Values and Social Systems / Talcott Parsons, Edward A. Shils // Culture and Society : Contemporary Debates / eds. J. C. Alexander, S. Seidman. – Cambridge, New York, Postchester, Melbourne, Sydney, 1991. – pp. 39 – 46.
- Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. Роман Феценко – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
- Сміт Е. Доктрина та її критики / Ентоні Сміт // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К.: Смоло-скип, 2006. – С. 104 – 118.
- Alexander J. Three Models of Culture an Society Relations: Towards an Analysis of Watergate / Jeffrey C. Alexander // Alexander J. Action and its Environment: Towards a New Synthesis. – New York : Columbia University Press, 1988. – 342 p.
- Turner J. H. Struktura teorii socjologicznej / Jonathan H. Turner. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 759 s.

⁵ Згадане визначення спільноти запропонував Т. Парсонс [5, с. 113].